

SYNEKDOKE - Om begreppsfenomenologi och om retorik som praktikens kunskapsteori

**José Luis Ramírez, docent, NORDREGIO, Stockholm.
Bidrag till forskarkonferensen "Kunnskap og handling II"
Lund, 6-8 okt 1997**

Att peta i handlingens näsa

Vi hör ibland aktionsforskare säga, med viss ironi, att vi borde försöka se längre än näsan räcker eller, som det heter på norska "se lenger enn sin egen nesetipp". Uppgiften är kanske inte helt hopplös, även för den som inte är aktionsforskare. Det riktigt svåra är emellertid inte att se längre än sin näsa. Det svåra är att se själva näsan.

Människan har ibland beskrivits som *homo faber*. Genom sin förmåga att skapa verktyg kan människor vidga sitt kunnande och sin makt över sitt liv och sin omgivning. Människan nyttjar emellertid inte bara externa verktyg, som förlänger hennes kropp. Mänskligt handlande börjar redan i en psykosomatisk förmåga att tänka och tala, som grekerna kallade *lógos*, d.v.s. förmågan att begreppsliggöra för sig själv och för andra, att ställa sig frågor och beskriva problem för sig själv och för sina medmänniskor. Utan dessa "inbyggda" verktyg skulle människor aldrig ha kunnat skapa de externa verktygen. Redan i sina begrepp och i sina ord, människans naturinbyggda operativa system, uppstår den osynliga och osagda verktygslåda som bestämmer sägandet och de synliga verktygens tillkomst. Det är detta som är näsan. Då gäller det att peta i näsan. Liksom i en ordbehandlare, är det helt möjligt att försöka granska detta mänskliga microsoft, att öppna och manipulera dess operativa filer och t.o.m. det genetiska kodsystemet. Man kan då skilja mellan DOS eller WINDOWS, mellan PC eller MacIntosh i vår hjärna och i vår biologi. Det är dock inte det första man gör och det gör man inte utan att för ändamålet tvingas använda samma förgivettagna system som ska granskas.

Olika typer av externa verktyg betjänar olika aktiviteter, men förmågan att tänka och tala är ett gemensamt instrument för all mänsklig aktivitet av vilket slag som helst. Där människan finns, där finns det som Aristoteles kallade *lógos* och Cicero, med en ordlek, *ratio et oratio*. *Ratio* och det moderna "förnuftet" har fått en dominerande kognitivistisk karaktär, till förfång för det kommunikativa inslaget som är grundläggande för *lógos*. Det är denna förmåga, som ligger till grund för den mänskliga socialiteten. Dess mest omedelbara funktion är inte att skilja mellan sant och falskt – detta kommer först i andra hand – utan att skilja mellan gott och ont, att döma mellan rätt och fel, att avgöra det som är nyttigt eller skadligt. Det mänskliga förnuftet är först och främst praktiskt.

Kunnskap är att kunna och att kunna är att mäka. Men de externa verktyg som ska ge människor makt över sina uppgifter förvandlas inte sällan till en teknologi som skapar

nya uppgifter och påverkar människors mentala verktyg. Ingen såg tydligare än Karl Marx att människan förändrar sig själv genom att förändra sin miljö och sina livsvillkor. Men han tillämpade inte explicit sin mervärdeteori härvidlag. Människor förändrar nämligen inte sig själva och varandra i motsvarighet till den förändring som de åstadkommer i sin omgivning. Förändringen av människorna går förhållandevis mycket längre än vad som skulle förväntas från förändringen av deras miljö och av deras egna levnadsvillkor. Det icke enbart positiva förändringsöverskott som skapas i denna process påminner om mervärdet i varuproduktionen.

Språkets och begreppsliggörandets betydelse för människans utveckling förklarar varför uppfinningen av det vokaliska alfabetet blev den historiskt hittills mest avgörande teknologiska revolutionen, något som inte alla eller ens många har insett. Även om tryckkonsten är en viktig uppfinning – skrev Hobbes i sin *Leviathan* – är den ingen stor sak i jämförelse med bokstävernans uppfinning. Endast vår nutida datatekniska revolution är jämförbar med den alfabetiska revolution som ägde rum i Grekland 700 år före vår tideräkning. Vi kan redan nu skönja dess betydelse, om än knappast dess gränser. Det som till synes är mest framträdande i vår egen tids revolution och gett den namnet “kunskapssamhälle“, är att den mångfald av verktyg som betjänade var sitt specifika syfte håller numera på att reduceras till ett enda mångsyftande verktyg. Vi har lyckats skapa en hjärnimitation utanför oss själva som kommer att hantera allt fler av våra olika uppgifter och allt fler av våra samhällsliga livsprocesser med en och samma artefakt. All mänsklig skicklighet flyttas från händerna och kroppen till det mentala verktyget som ger order till fingrarna och hanterar tangentbordet; allt hanterande av externa verktyg förvandlas till vanan att hantera ett enda externt verktyg: datorn. En ny “självtaylorism“ träder in. All yrkesskicklighet förvandlas till en datorhanteringsskicklighet som bygger på regelföljd och kodminne, inte längre på muskelträning och handfärdighet. All konst förvandlas mer och mer till teknik och vetenskap; allt lärande binds upp av undervisning och instruktionsböcker. Det innebär att begreppsbildning och språk kommer att överta all yrkesskicklighet och att bli allt viktigare för all kunskap och allt handlande. Yrkeskunnande består alltmer i hantering av symboler. Risken finns dock att en elit får behålla den kunskap som ligger till grund för den datoriserade verklighetens utveckling och fortbestånd, medan vi andra förblir lampans tjänare. Men även deras verktyg blir i allra högsta grad också ett tankeverktyg.

Människan en synekdoke

Våra mest förgivettagna begrepp invecklar oss omedvetet i diskussioner om handlingar samt i handlingsval där träden hindrar oss från att se skogen. Att handla effektivt kräver begreppsliggörande och begreppsliggörande kräver skillnader. Därför talas det om “urskillningsförmåga“ som en grundläggande karaktärsegenskap. “Att inte skilja“ är i några språk synonymt med “att vara dum“. “Hjälp mig, Gud, att veta skillnaden“ lyder en bön på svenska. Kombinationen av den mänskliga kunskapens begreppsliga avgränsningsbehov med bruket av våra mest förgivettagna begrepp och det handlingsmässiga tvånget att välja leder oss till ständiga dikotomiseringar som gör *antingen-eller*-principen (i logiken kallad *det uteslutna tredje* princip) till en allmängiltig tanke- och (icke sällan också) handlingsregel. Jag har behandlat dikotomiseringens drift i andra texter (ex. Ramírez [1996]). När vi tillgriper dikotomiseringar händer det ofta att uppmärksamheten på det som skiljer och på motsättningen mellan de konfronterade elementen skymmer de aspekter som gör dem

beroende av varandra. Varje motsättning och varje indelning har sitt outtalade kriterium. Två saker som inte har något med varandra att göra bildar aldrig en dikotomi.

Det är svårt att inse att varje element av en dikotomi är ett slags begreppslig utväxt ur det motsatta. I den retoriska figuren som kallas *synekdoke* har jag funnit en bra *metafor* (en annan retorisk figur) för att förstå människans kunskapssituation och dess benägenhet att skapa dikotomier genom att glömma hur skillnaden uppstod. Jag ska här enbart uppmärksamma den s k reflektionen i/om handling och den invanda och oreflekterade dikotomin teori/praktik. Men först ska jag berätta min *synekdoke*s saga.

Människor föds av människor och i människor. Det lilla embryot som alstras i sin moders sköte kommer ut i världen, separerar från moderns bröst och från faderns dominans (*le Nom du père c'est le NON du père*, faderns namn är faderns Nej – skulle Lacan säga) och blir en självständig individ. Föräldrarna blir förtjusta när avkommans personlighetsutveckling motsvarar eller överträffar deras förväntningar. Men låt oss ge sagan en dramatisk vändning i oidipal riktning. Det lilla barnet som var en del av modern har blivit sin egen. Låt oss anta att det är en vuxen pojke som till utseendet är "sin far upp i dagen", som man brukar säga. Han beslutar att göra sig av med fadern, att mörda honom. Han lyckas dessutom med att helt undanröja liket. Därefter övertar han faderns identitetshandlingar, börjar kalla sig med hans namn och lyckas med konsten att inbillas omgivningen att det är hans far som lever vidare. Sagor innehåller alltid osannolika element. Man måste se mellan fingrarna med konstigheterna – t.ex. den i normala fall synliga åldersskillnaden mellan fader och son – om sagan ska gå ihop. Vi kan dock – om man så vill – låta dramat spelas mellan bröder som antingen är tvillingar eller nästan jämnåriga och snarlika till utseendet. De är av samma kött och blod och konkurrerar i sin roll med varandra, vilket leder till den enes undanröjande av den andre¹. Vi känner också till kulturer där barnen äter upp resterna av sina döda föräldrar. Eller drottningen Artemisia från Pergamon som drack upp askan efter sin make som en önskan av att han skulle leva vidare i henne.

Den här typen av släktmord eller rollövertagande kan beläggas på många sätt i vårt språk och i vår kultur. Ett bra exempel är den aristoteliska skillnaden mellan *poiesis* och *praxis*. *Praxis*begreppet har "ätits upp" och ersatts av *poiesis* som i fortsättningen kallar sig praktik. Det betyder att vi inte uppfattar någon skillnad mellan "att handla" och "att göra" och att det är görande vi tänker på även när vi säger "handla". Den utilitaristiska etiken är en logisk konsekvens av detta; "teleologi" likställs med utilitarism och gamle Aristoteles uppfattas som den första riktiga utilitaristen. Han skulle vända sig i graven.

Enligt retorikhandböckerna begår vi en *synekdoke* när vi överför helhetens benämning till någon av dess delar (*pars pro toto*) eller också från ett enstaka element till den helhet i vilken detta element bara är en del. Det klassiska exemplet är när vi talar om "segel" i stället för att säga "båt" ("ett segel gick uti havet") eller när vi säger "kronan" i stället för "kungahuset". "Härden" eller "taket" (som man bor under) får ge namn åt hela bostaden och åt hela hushållet. Vi säger oss ibland betala ett visst belopp "per huvud" eller "per capita". I det kulturpolitiska programmet som antogs på 70-talet av en

¹ Leszek Kolakowski har skrivit en läsvärd saga som heter "Pucklarna" och kunde läsas som en exemplifiering av mitt synekdoke-problem. Den ingår i Kolakowski *Sagor för stora och små*, Brombergs, 1984.

enhällig riksdag stod det att “kulturpolitiken ska motverka kommersialismens negativa verkningar“. Inte nog med att fru Kulturpolitiken görs till handlande subjekt. En ouppmärksam synekdoke lyckades dölja två olika tolkningar bakom den skenbara enigheten. Socialdemokraterna menade att kommersialismen som sådan skulle bekämpas, moderaterna menade inte att kommersialismen i sig skulle motverkas, utan enbart dess negativa verkningar.

Den mänskliga reflektionen, som ligger till grund för vårt förnuftiga handlande och vår tekniska utveckling, fungerar också som en synekdokisk relation. Reflektionen skapar en relation mellan inre och yttre där vi lätt glömmar att detta yttre betraktande av oss själva – ett slags “lyfta sig själv i håret“ eller “blåsa en ballong inifrån“, för att använda Joachim Israels metaforer – är bara ett barn av vårt sköte, samtidigt som bilden av oss själva är en internaliserad skapelse av vår omgivning. Man kan inte heller skriva en grammatik utan att förutsätta och använda samma språk som man därmed försöker reglera. Därför är det vilseledande att påstå att språket (d.v.s. modersmålet) är ett spel². Man kan inte förstå sitt eget tänkande utan att använda samma tänkande. De mentala och språkliga kategorierna utgör både näsan och de glasögon som vilar därpå. Hur skulle vi kunna befria oss från dem? Vi kan dock åtminstone försöka bli medvetna om dem, se själva näsan, även om det kräver en skelande blick som riskerar att göra våra beskrivningar obegripliga. Denna tankeekvilibrism är perspektivets motsats. Liksom i ikonerna eller i de fotografier som förekommer i våra affischer, känner sig betraktaren ständigt betraktad oavsett vart han flyttar sig.

Den falska dikotomin Teori | Praktik

Talet om Teori och Praktik som två uteslutande aktiviteter har ätit sig in i vår kultur och skapat en kronisk förståelsesjukdom. Trots att vi, vid närmare eftertanke, inser att det finns en oupplöslig förening i detta förgivettagna ordpar, lyckas vi inte upphäva den dikotomi som ständigt förblindar oss när vi använder begreppen. En ofta hörd snusförnuftig fras säger att “det finns ingenting som är mera praktiskt än en god teori“. Men då menar man att teorin är något som kan vägleda praktiken, men själv står utanför det praktiska. Teorin blir ett slags verktyg, men verktyget tas för givet som om det hade skapat sig självt. Vi är dock åtminstone tvungna att inse att teori och praktik förenas som två komplementära sysslor i var och en av oss och att den som till synes ägnar sig åt rent kroppsligt och manuellt arbete också måste tänka på vad han gör och “teoretisera“ därom. Men teorin och praktiken omtalas hela tiden som **två** helt väsensskilda aktiviteter. Man bibehåller därmed en vilseledande skillnad mellan tanke och handling, som om tanke inte vore aktivitet och aktivitet inte vore synonym med handling.

Det finns en dubbelhet i teoribegreppet (och i vetenskapsbegreppet) som uppstått på grund av den kunskapsobjektivering som skapats av ett skriftligt kodifierat och ackumulerbart kunskapsresultat. Utan skriftlig kultur skulle “kunskap“ och “teori“ entydigt betraktats som verksamheter och handlingsförmågor och aldrig förtingligats till verksamhetens resultat. För oss moderna européer har teori snarare blivit ett resultat än en aktivitet. Ändå, när vi ställer teori mot praktik antas båda vara mänskliga aktiviteter.

² Man kan inte spela schack utan att först kunna reglerna, men språket lär man sig genom egna försök att tala, snarare i en lek än i ett spel.

Vi uppfattar dem emellertid som skilda slags aktiviteter och smyger in en lika försåtlig som oförklarlig begreppskillnad mellan "praktik" och "aktivitet". På samma sätt som vi med "teori" menar ömsom aktivitet, ömsom kodifierat resultat, syftar "praktik" entydigt på aktiviteter medan ordet "praxis" används med hänvisning till etablerade handlingsregler. Men om praktik och aktivitet eller handlande är synonyma uttryck, då är teorin, uppfattad som aktivitet, också en specifik form av praktik. Detta synliggör synekdoeken.

I början var handlingen. Mänsklig handling omfattar tänkande och intentioner och kommer till uttryck (visar sig) i ett konkret synligt görande. Göranden och processer kan beskrivas som fakta och händelser, handlingar måste däremot tolkas. Det teoretiska är ett barn av det praktiska som på grund av sina till synes framgångsrika resultat fått en maktposition i samhället och inte vill kännas vid sin egentliga börd. Det är naturligtvis inte svårt att skilja teorins praxisstyrande roll från den resultatproducerande och problemlösande handlingen. Men teorin består av allmängiltiga påståenden³ och det räcker inte med allmängiltig kunskap om fakta och teknik för att åstadkomma ett bestämt, tids- och situationsbundet resultat. Det räcker inte med att veta hur man gör i största allmänhet, det gäller att konkret göra det också. Det praktiska utförandet kräver alltid ett överskottskunnande som inte kan läras i kurser eller i instruktionsböcker utan bara inövas i genuin praktik. Egentligen kan ingen lära sig att göra något endast genom att delta i undervisning. I undervisningssituationen lär man sig i bästa fall endast att upptäcka och begreppsligt hantera det man redan visste genom erfarenhet. Saknar man erfarenhet, då får undervisningslärdomen sin skörd först senare, när man möter konkreta situationer. Då händer det att man tänker: "Nu förstår jag varför han sade så". Inläring bygger främst på igenkännande. Det man inte känner igen lär man sig inte. Men "det" man känner igen är inte ett "vad" utan ett "hur". Exempelen är alla olika och unika, trots deras möjliga likheter; det som förenar dem är en allmängiltig erfarenhet som inte ska likställas med den abstrakta kunskapen som teorierna bygger på. Det enda man kan lära sig i undervisning är att begreppsligt hantera den egna erfarenheten. Därför säger Aristoteles att oerfarna människor kan lära sig matematik, men inte samhällskonst, genom undervisning. Ty matematik är rent begreppskunnande och själva ordet "matematik" på grekiska betyder, kännetecknande nog, skollärande.

Den sanna och den goda teorin

När jag nu på detta sätt försökt visa att teori inte är allt, att man måste kunna mera än vad teorin säger för att göra något av det, får man inte glömma det faktum att själva teorin också är ett resultat av en annan praktik: den teoretiska aktiviteten. Ty även om en teori är en objektiverad kunskap som kan leda och reglera andra aktiviteter, kräver teorin själv en teoriaktivitet, d.v.s. en praktik vars resultat är det vi idag kallar en teori. Och även om en teori består av abstrakta påståenden, är varje teori i sig en konkret teori. Dess skapande kräver också, som i all produktion, en skicklighet som man inte heller får annat än genom erfarenhet av teoretiskt arbete och långvarigt övande. Vetenskap förutsätter därmed skickligheten att vetenskap. I en tid då all konst förvandlas till vetenskap eller teknik och förvärvas genom utbildning måste det framhåvas att även vetenskapande, i grund och botten, är en konst, och att vetenskapen, som produkt,

³ Det som kännetecknar teorin är inte att vara påståendekunskap, utan att dess påståenden har en allmängiltig karaktär och är formellogiskt relaterade till varandra.

kräver konsten att skapa den. En vetenskaplig produkt är i första hand inte sann eller falsk, den är bra eller dåligt gjord. I vårt samhälle skiljer man mellan forskare och praktiker, som om en forskare inte praktiserade någonting, som om forskning inte vore en aktivitet. I den mån en forskare ska förstå den aktivitet han eller hon forskar om, måste han kunna jämföra den med andra aktiviteter och även med det egna sättet att forska. Det är i en sådan jämförelse som det allmängiltiga⁴ i kunnandet kan förstås, utan att låta sig vilseledas av det specifika. I detta allmängiltiga kunnande ingår tänkandet som en sida av själva handlingen, inte som en motsats till den.

Tyst eller talande kunskap

Vi har här främst rört oss bland begreppsskillnader som om det bara fanns ett riktigt sätt att hantera begrepp. Men en begreppsskillnad är inte heller sannare än en annan, den kan vara endast bättre eller sämre för att förstå och hantera den situation som står i fokus. Begreppsskillnader motsvaras inte av skillnader *in re*, av skillnader mellan ting eller objekt, helt oberoende av oss. De kan däremot handla om olika aspekter⁵ av samma sak. Ett begrepp kan blanda ihop olika aspekter utan att detta får någon betydelse för det man vill undersöka eller åstadkomma. Men ibland kan sammanblandningen av olika aspekter i ett och samma begrepp eller framhävandet av en begreppsskillnad bli vilseledande och t.o.m. förödande. Den svenska makutredningen exemplifierar detta väl. Maktbegreppet är ett av våra mest svårfångade och undanlidande begrepp, därför att det kan liera sig med och skilja sig från vad som helst. Jag ska dock inte uppehålla mig vid maktbegreppet (Ramírez [1995a], s. 322 ff). I stället vill jag, dock mycket översiktligt, utpeka begreppet "tyst kunskap" – känt framförallt i de kretsar för vilka denna uppsats skrives – som ett sådant vilseledande begrepp.

"Tyst kunskap" är vilseledande därför att många känner igen sig och tror sig med dess hjälp ha kunnat förstå vad den bakomliggande kunskapen, erfarenhetskunskapen, innebär i förhållande till den lärda kunskapen. Det kan i och för sig ibland vara bra att börja med en provisorisk begreppsdistinktion som hjälper oss att börja undersöka ett problem, för att sedan låta begreppen ändra skepnad, när kunskapen har borrar tillräckligt i en ort och börjat utvinna sitt guld. Begreppen kan – all formell logik till trots – ändra mening och finna nya gränser mot varandra under praktikens gång, utan att värdet i en tidigare, mindre skarp begreppsstruktur, falsifieras. Ty olika bergskvaliteter kräver olika borrhärdar och en djupare borrhärd kräver nya strukturer för borrhuvudet. Mina egna förståelseprocesser fungerar ofta i enlighet med denna av erfarenhet utvunna insikt. När jag t.ex. försökte förstå vad begreppet "begrepp" innebär och hur det fungerar, använde jag mig till en början av de retoriska figurerna (metafor och metonymi, ironi), för att sedan finna en ny och djupare, psykologisk förklaring av vad dessa figurer står för. Låt mig dock runda av mitt resonemang om den tysta kunskapen.

⁴ Jag skiljer mellan allmängiltigt och abstrakt. Erfarenhetskunskapen är allmängiltig, men inte abstrakt. Teoretiska påståenden är allmängiltiga och syftar till något abstrakt. Man kan inte – som man brukar säga – "tänka abstrakt", man kan bara tänka "det abstrakta".

⁵ "Aspekt" från *spicere* (betrakta) är det man uppmärksammar eller framhäver i det man observerar. Det styrs således av betraktarens intresse och motiv. Ordet är besläktat med "perspektiv", som också härstammar från *spicere*.

Många tror sig, som sagt, ha förstått färdigt och därmed löst sitt teoretiska problem när de skiljer mellan den tysta kunskapen, en kunskap som bara visar sig, jämte en påståendekunskap som innebär ordbeskrivningar. Det enda man uppnår med detta är dock att skapa en ny (och faktiskt mindre nyanserad) benämning på praktisk och teoretisk kunskap, utan att upphäva den kulturellt förgivettagna dikotomin som upprätthållits genom vår bristande kontakt med vårt kulturellt omedvetna⁶. Om man lägger märke till ordet "beskrivning" avslöjar det en relation till skriftspråket som gör oss varse om den viktiga skillnaden mellan beskrivningar och berättelser. Det må vara hänt att den tysta kunskapen utesluter eller åtminstone har svårt för egentliga beskrivningar, men är berättelser förenliga med den s.k. påståendekunskapen? och är det tysta kunnandet (ett uttryck som är lite bättre än tyst kunskap) verkligen helt tyst? Är inte berättelser i hög grad förenliga med denna kunskap? Är inte en berättelse i t.ex. romanform något som, utan att hävda någonting som sant, ändå visar något som man känner igen och är sant i djupare bemärkelse?

Att begreppet "tyst kunskap" skapar flera problem än lösningar och enbart utövar en kathartisk effekt på dem som "känner igen sig"⁷, beror på att den befäster skillnaden mellan tanke och handling och mellan säga och göra. Att här i detalj reda ut hur det kan förhålla sig skulle kräva mera utrymme än denna uppsats. Ordet "tanke" omfattar två aspekter: tänkande och det tänkta. Ibland menar vi det ena, ibland det andra och ibland vet vi inte riktigt vilket vi menar. "Tal" är mera entydigt än "tanke" och syftar främst på talhandlingen även om det ibland syftar på ett specifikt anförande i bestämda ordalag. Men "tala och säga" pekar på en skillnad mellan den absoluta och intransitiva handlingen (tala) och dess konkreta språkliga operationalisering (säga). "—Statsministern talade i radion. —Jaså, och vad sa han?" Man kan inte tala utan att säga och man kan inte säga utan att säga något, dessutom på ett bestämt språk. Men talande är benämningen på den renodlade talhandlingen. Talhandlingen visar sig genom sägandet, sägandet visar sig i det sagda. Att säga något och att göra något är båda operationaliseringar av handlande intentioner. En och samma handling kan komma till uttryck antingen i ord eller i gärning. Det som sägs och det som görs kan uppfattas empiriskt och analyseras och beskrivas. Den bakomliggande handlingen och dess *modi* kan bara tolkas. Den tysta kunskapsteorins företrädare gör oss en björntjänst när de stipulerar en verklighetsåtskillnad mellan sägandet och görandet och dessutom lägger sägandet till grund för påståendekunskapen. Saken blir inte bättre när den tysta kunskapen byts mot en s.k. förtrogenhetskunskap.

Som alternativ förordar jag en begreppskillnad mellan "handla" och "göra" i vilken handla inbegriper tala och göra inbegriper säga.

Låt mig, för klargörandets skull, utveckla några postulat:

⁶ Eftersom vår utbildningspolitik ansett onödigt att lära sig grekiska och latin, har vi tappat kontakten med rötterna till vårt tänkande och till våra viktigaste begrepp.

⁷ Med kathartisk effekt menar jag den känsla av tillfredställelse och av att ha förstått som uppstår hos den som tror att ett bra namn räcker för att förstå vad det benämnda innebär. I primitiva föreställningar trodde man att namnkännedom gav makt över det eller den som namnet betecknade. Vi brukar säga att "kärt barn har många namn"; frågan är om inte det omvända gäller i än större grad: "kärt namn får många barn".

1. Den s.k. påståendekunskapen innehåller också, när den är bra genomförd, en förtroenhetskunskap. Man kan vara bra på att laga skor, men också på att utveckla ett sammanhängande system av allmängiltiga påståenden. En vetenskapsman måste vara förtrogen med sitt ämne, annars blir han aldrig en god vetenskapsman.

2. Den som visar sin kunskap genom att göra något och den som visar sin kunskap genom att säga något, besitter båda sina specifika former av förtroenhetskunskap. Den ena är förtrogen med att göra något och åstadkomma något, den andra på att berätta eller beskriva något och åstadkomma just berättelser och beskrivningar. Skillnaden mellan att säga och att göra är dock detsamma som skillnaden mellan att göra olika saker med olika medel: att göra enbart med ord eller med ord och skrivdon, att göra med egna toner eller med egna toner och instrument, med duk och färg och penslar, med trävirke och snickarverktyg, med tyg och nål och sax, med cement och stenar och tegelstenar, o.s.v.

3. Det finns ingen mänsklig aktivitet som, annat än undantagsvis, pågår i tysthet. Ingen mänsklig aktivitet skulle heller ha utvecklats om de inblandade inte hade kommunicerat med varandra. Att tala om är inte det samma som att beskriva, men det hjälper att förstå bättre vad som pågår. Å andra sidan avstår inte den som sägs utöva tyst kunskap från att fälla påståenden, även om dessa inte bildar ett vetenskapligt organiserat system. Vetenskapliga påståenden är allmängiltiga påståenden, påståenden om enskilda situationer är inte vetenskapliga men de är mindre påståenden för det. Även berättelser, inte bara beskrivningar, innehåller påståenden. Och en berättelse är ofta ett sätt att visa någonting annat än vad den ordagrant säger. Ingen har sett någonsin en naken kung ridande på en häst. H. C. Anderssens Berättelse lär någonting helt annat än det ordagranna, men inte kan den kallas "tyst kunskap". Den visar en i allra högsta grad talande kunskap.

3a. Kommunikationen är kunskapens förutsättning. Detta uttryckes i ordet *dia logos*. Det som särskiljer människan är att ha *logos* och *logos* är inte bara kognition utan också kommunikation. Kommunikationen utvecklar kognitionen. Genom *logos (dia logos)* utvecklas människors kunskap och deras samhällsformer.

Erfarenheten som kunskapens moder

Begreppsfenomenologi är en viktig del av den Humanvetenskapliga handlingsteori som jag varit med om att utveckla sedan början av 80-talet inom Nordiska institutet för samhällsplanering. Humanvetenskaplig handlingsteori är en teori om erfarenhetskunskap som, på grund av sitt intresse för skapande processer, har starkt samröre med designteori och, genom sin dekonstruktion av det vetenskapliga och rationella tänkandet, har mycket gemensamt med poststrukturalistisk kvinnoforskning. Vår humanvetenskapliga handlingsteori hämtar sin logik och sin metodologi från den klassiska retoriken.

En viktig del av humanvetenskaplig handlingsteori är vad jag kallar begrepps-fenomenologi. Den innebär en uppgörelse med våra förgivettagna föreställningar om begreppet "begrepp" och om begreppsbildning och ett försök att få bättre insikt i begreppens betydelse som kunskaps- och handlingsinstrument. Det handlar inte om begreppsanalys utan om förståelse av begreppens roll i den mänskliga diskursen som

konstituerar *logos*. Begreppsgenealogin hjälper å andra sidan oss att utröna hur vår nuvarande uppfattning om rationalitet och vetenskap uppstått och utvecklats samt att återerövra synen på den grundläggande erfarenhetskunskap som förträngts av det upplysta kunskapsidealet. Ty även erfarenhetsbegreppet har genomgått en stark förändring. Trots att empiri på grekiska betydde detsamma som erfarenhet, måste vi idag betrakta erfarenhet och empiri som helt skilda begrepp. Empiri är en opersonlig praktisering av teoretisk kunskap genom regel följd. Erfarenhet är aldrig opersonlig (vilket inte betyder att den är subjektiv).

Mitt intresse för det aristoteliska tänkandet beror på Aristoteles nyckelroll vid övergången mellan en muntlig och erfarenhetsbaserad kunskap och en vetenskaplig skriftbaserad kultur. Den rationalitet som får sin näring av skriftkulturen får en rad följder: den skapar (som redan sagts) en falsk dikotomi mellan teori och praktik ; den lyckats skymma erfarenhetskunskapen och låter det teoretiska perspektivet dominera över det praktiska ; till yttermera visso skapar den en monistisk, tingsfixerad och ontocentrisk uppfattning av verkligheten i vilken handlingen blir ogripbar och handlingskunskapen reduceras till abstrakt kunskap. Hos Aristoteles finner man begreppsliga verktyg som kan hjälpa oss att bättre förstå vår tidsanda och vår världsbild och att utveckla en handlings- och samhällsteori som kan möta de utmaningar som stundar.

Vad jag förordar här är en uppgörelse med en linnéisk och dikotomisk begreppsstruktur. En fenomenologisk undersökning av det sätt på vilket vi skapar och använder våra begrepp uppvisar snarare en synekdochisk än en dikotomisk struktur. Det innebär förekomsten av ett flertal viktiga begreppspår där det ena begreppet ömsom omfattar det andra, ömsom skiljer sig från det. Jag har rätt ut detta vid ett flertal tillfällen och kan inte uppehålla mig vid det här. Det handlar om begreppspår som handla och göra, rum och plats, tid och *kairos*, liv som historia och liv som organism, m.fl. (Ramírez [1995a]).

I den muntliga kulturen rådde en handlingsgrundad erfarenhetskunskap som varje människa, inte utan gemenskap med andra, utvecklade i ett dagligt brottande med livets frågor och problem. I denna handlings- och kompetensbemängda mentalitet var aktiviteten lika viktig som eller viktigare än tingen, örat lika viktigt som ögat, verbet mera grundläggande än substantivet. Det rådde en *genealogisk* verklighetsuppfattning som skulle bli undanträngd av den *ontologiska* världsbilden.

Ur denna erfarenhets- och handlingsbaserade kunskap växte en skriftlär, objektiverad och ackumulerbar, teoretisk kunskap, som sedermera skulle överta kunskapens namn och hävda sig som alternativ till den praktiska kunskapen. Inte nog med att förneka sin härkomst och sina rötter i det praktiska, så kom det teoretiskt-vetenskapliga idealet att påtvinga praktiken sitt eget synsätt och sina metoder, att förtingliga alla aktiviteter och att reducera dem till abstrakt definierade begrepp efter euklidiskt-geometriskt mönster. Kunskapen reduceras till en specifik typ av kunskap. Synekdochiken tillämpas härvidlag fullt ut. När våra filosofer talar om logik, menar de en formaliserad logik som skulle ha varit omöjlig utan alfabetets tillkomst och spridning. Och när de talar om kunskapsteori menar de därmed den teoretiska kunskapens teori. Att orden epistemologi (på grekiska vetenskapsteori) och kunskapsteori blivit synonyma är mycket signifikativt härvidlag.

Retorikens trädgård

En kunskapsteori som har erfarenhetskunskapen som föremål och en logik om det praktiska måste rikta sin uppmärksamhet på människans mest ursprungliga handlingssituation. Till utgångspunkt för allt mänskligt handlande och för hennes kunskapsutveckling ligger en naturlig och spontan tanke- och talverksamhet som utvecklas under livets första skede inom den specifika språkliga och kulturella tradition som omger ett barn. Den nyföddes "oformaterade hårddisk" konfigureras så småningom av det operativa programsystem som kulturen "installerar" i honom. Därmed inlemmas människobarnet i samhället och den nye medborgaren får tillgång till de grundläggande verktyg som den kultur och det samhälle som låtit honom födas, använder för att leva och agera.

Praktikens grundläggande kunskapsteori och den praktiska kunskapens logik, som den akademiska filosofin ignorerar, är kodifierade i ett av de viktigaste studieämnen som vår kultur skådat: den av Aristoteles sammanställda avhandlingen om retorikkonsten. Med Quintilianus fick retoriken sin karaktär av pedagogiskt instrument för mänsklig och medborgerlig bildning. Därefter har ämnet retorik uppfattats på mångahanda sätt, vilket ytterligare vittnar om dess innehållsrikedom och dess tvärvetenskapliga karaktär (Ramírez [1997]).

Att vara människa är att tala och det är denna talande förmåga som ligger till grund för den mänskliga kunskapsutvecklingen. Detta måste gå på gång upprepas. Alla människor vill utöva sin förmåga så gott som möjligt. Några lyckas bättre, andra sämre. Därför är det helt på sin plats att reflektera över hur den talande förmågan utövas och ett sådant reflekterande studium är det som Aristoteles kallade *Retoriké téchne*, varvid *téchne* bör uppfattas som praktisk eller normativ vetenskap, eftersom vårt ord "konst", som annars är den förgivettagna översättningen av den grekiska termen, har fått andra konnotationer. Eftersom talet är människans mest grundläggande handling, grundläggande för alla hennes övriga handlingar, borde Retoriken också vara den mest grundläggande av våra studieämnen. Retorikens vanrykte har dock en långvarig historia som började redan på Platons tid⁸.

Den klassiska retoriken omfattar flera delar. Diskursen betraktas först och främst utifrån tre perspektiv: vem talar, vad säger den som talar, till vem talar han/hon. De s.k. retoriska genrerna undersöker specifika skillnader mellan tre typer av diskurser. Den första handlar om förflutna handlingar. Dess paradigm är domstolsjuridiken, men den borde äga tillämpning också i t.ex. utvärderingsforskning och historieforskning. Den andra handlar om diskurser som framhäver det berömvärda eller klandervärda i det som föreligger. Då hänvisar handböckerna slentrianmässigt till middagstalet och begravningsstalet, men genren är viktig och användbar t.ex. i värderings- och opinionsundersökningar, mentalitetsforskning m.m. Den tredje typen handlar om den övervägande diskursen om framtida handlingar och är av intresse för bl.a. politik och planering. Retoriken undersöker också diskursens konstitutiva delar (s.k. disposition) och de kvaliteter som en diskurs bör eftersträva. Under benämningen "topik" undersöks diskursens uppfinningskällor (*inventio*). Det har lett till en speciell typ av forskning (topikforskning) som vunnit en plats inom juridiken men som också äger sitt berättig-

⁸ Mats Rosengren har nyligen disputerat på en avhandling som handlar just "om konflikten mellan retorik och filosofi hos Platon och Chaim Perelman" (Rosengren [1997]).

ande vid studier av politik och planering och i forskningen om värderingar och kulturella mönster⁹. Det kanske mest kända avsnittet av retorikstudierna handlar om valet av uttryck och omfattar de s.k. troperna eller figurerna, om vilka jag återkommer strax.

Retoriken äger sitt berättigande gentemot den vetenskapsbundna logiken i varje resonemang om handlingar och om det som kan vara på annat sätt och inte beror på givna naturlagar eller formella kalkyler. Retorik behandlar allt det som inte är förutsägbart och således inte kan utmynna i en kunskap som gäller absoluta sanningar. Därmed blir retoriken instrumentet (*organon*) för den problematiska kunskapen, för all kunskap som bygger på tolkning och hermeneutik, varav humanvetenskaperna utgör en viktig del. Medan den formella logiken behandlar påståenden som objektiva utsagor, oberoende av aktör, motiv, tid och plats och håller sig strikt till det som sägs, är retorik en pragmatisk vetenskap vars intresse för sägandet är lika stort eller större än intresset för det faktiskt sagda. Det som sägs måste bli förstått i ett sammanhang där människor drivs av bestämda motiv och även av känslor och där argumentationen och ordvalet är en funktion av många samverkande faktorer. För retoriken blir därför det osagda lika viktigt som det sagda. Vad ett uttalande visar, inte bara vad den säger är retorikens intresse, vilket kullkastar alla teorier om "tyst kunskap". Ty språket uppfattas här mer som handling än som resultat. Inte orden i sig, utan ordandet, är retorikens forskningsspår. Detta leder vidare till en uppdelning av retorikintresset i riktning dels mot psykologistik och kunskaps teori, dels mot stilistik och litteraturvetenskap. I det senare fallet har orden redan fastnat i skrift och blivit bokstavliga. Retorikens utgångspunkt är dock talet, inte skriften. Tappar man denna grund då förloras retorikens själ.

Retoriken har under de gångna 2.500 åren med jämna mellanrum degenererat till meningslös spekulering och drabbats av allmänt förakt. Men den har alltid repat sig och på nytt visat sitt egentliga värde, som inte alla förmår se. Med sin bok *I retorikkens hage*, har den norske filologen Øivind Andersen skänkt oss den bästa genomgången av retorikens mångfaldiga historia som hittills funnits på nordiska språk (Andersen [1995]).

Metafor och metonymi - den begreppsbyggande funktionen

Under 1800-talet begränsades retorikstudierna på många håll till ett enda område: tropläran eller teorin om figurerna. De handlar om långa listor av semantiska resurser som försöker kartlägga de olika sätten att välja uttryck för att nå en elegantare och mer litterärt präglad diskurs. Retoriken reduceras därmed till stilistik. En av Spaniens främsta filologer, Marcelino Menéndez Pelayo, förvånades över att den, som han bedömde, minst intressanta delen av retoriken kunnat hävda sig medan de viktigaste områdena kommit i glömska. Till synes hade han rätt, men bara till synes. Bakom den vildvuxna skogen av retoriska figurer blir tropeoris egentliga betydelse osynlig. Gianbattista Vico insåg att de retoriska figurerna var något mer och djupare än stilistiska resurser. Han insåg också att samtliga de hundratals figurer som litteraturvetarna funnit och klassificerat, egentligen kunde reduceras till ett fåtal. Vico

⁹ Inom den pågående regionaliseringsprocessen i Europa har man initierat studier av regionalpolitiken som undersöker en regions s.k. "unikitet". Här är det fråga om topikforskning.

räknade upp fyra: metafor, metonymi, synekdoke och ironi. Psykolingvistik och psykoanalysen har sedan grävt vidare i samma spår. Roman Jakobson och Jacques Lacan hör till banbrytarna. Med deras inspiration har jag själv gått vidare i undersökningen av retorikens två grundfigurer METAFOR / METONYMI, för att förstå vad de egentligen står för. Mitt bidrag till detta ingår som en av de 6 delarna som bildade min sammanläggningsavhandling (Ramírez [1995b]).

Metafor och metonymi står för de två komplementära mentala mekanismerna vid skapande av våra begrepp och därmed av vår världsbild. Medan metafor i retoriken uppfattas som en överföring från ett ord till ett annat på grund av *likhet*, definieras metonymin (varav synekdoke är en specifik art) som en överföring på grund av något slags *närhet*. När vi kallar en trafikstockning för "flaskhals" begår vi en metafor, när den anställdas ombud kallas "facket" är det en metonymi. Men retorikerna säger inte att flaskhals är resultatet av en metafor; de påstår att det är en metafor. Den metonymisering som innebär att välja ordet "facket" förleder retorikerna att påstå att ordet "facket" är en metonymi. Det som på ytan uppfattats som retoriska figurer och namnges i substantivform som namnet på ett ord, är i själva verket inte namn utan verb, inte färdiga tankeprodukter utan mental handling och det som utpekats som metafor eller metonymi är bara resultatet av en metafor eller en metonymi. Metaforen är inte det ordet man väljer som ersättning till ett annat, utan själva valet, den ersättande handlingen. När vi använder benämningen "metafor" för själva ordet, inte för det ersättande valet av ordet, begår vi en metonymi. Namnen "metafor" och "metonymi", som innebär handlingar men fäster sig, i retorikernas böcker, vid handlingens resultat, är således båda metonymiska, därmed offer för sitt eget agerande. Det är märkligt att retorikerna, som är specialister på att förstå hur orden kan manipulera mening, inte sett den manipulation som är inbyggd i de retoriska begreppen själva. I själva verket är ordet "flaskhals", i mina tidigare exempel, inte en metafor utan *produkten av* en metafor, resultatet av en metaforisk (mental) handling; ordet "facket" är likaledes produkten av en metonymisk handling. Ytterligare djupdykningar i dessa mentala handlingar visar att all ordskapelse, inte bara vissa ord, är samtidigt resultat av ett dynamisk sökande, som väl motsvarar metonymins sätt, och ett val av ord där det metaforiska känns igen. I Drömydningen talade Freud om förskjutning och förtätning och både Jakobson och Lacan talar om språkets paradigmatiske och syntagmatiske axel, en som befäster och en som söker (Lacans "metonymiska begär"). I de afasistudier som bedrivits av Jakobson finner han en metaforisk och en metonymisk afasi, vilket påminner mig om de två former av minnesförlust som var och en av oss någon gång upplevt. Begreppsbildning och namngivande består helt enkelt av två komplementära och oskiljaktiga psykolingvistiska mekanismer, den ena dynamisk och väljande (metonymi), den andra fastställande och namngivande (metafor).

Forskningen om våra mentala metaforiska och metonymiska processer hjälpte mig till insikt i frågor som följt mig i 14 år: varför reducerar vi till bara ting en verklighet som består av såväl ting som handling, men främst av handling? varför drivs vi till en ensidigt förtingligad världsbild? Var kommer den så uttjatade "mekanistiska världsbilden" ifrån? Varför uppfattas metafysik som liktydigt med ontologi? Varför är handlingar så ogripbara att de måste låta sig representeras av ting (objekt) eller subjekt? Varför ser vi alltid VAD och tappar bort HUR? Är ett renodlat handlingsperspektiv omöjligt?

Den ontocentriska världsbilden och samhällsvetenskapernas mytologiska roll

Konkurrensen mellan ting och handling i vår världsbild ledde mig tidigt bortom Upplysningen, där Habermas och många andra stirrat sig blinda. Den första diskussionen mellan de två komplementära perspektiven i vår kultur återfanns i motsättningen mellan Parmenides från Eleas och Heraklit från Efesos' uppfattningar. "Varat är, icke-vara är icke" sattes emot "Allting flyter". Till att börja med handlade det om synen på naturen. Från processerna kom man senare in på handlingar. Den stora striden mellan en – trots alla motsägande och självkritiska inslag – parmenidiskt besatt Platon och en Sofistik som försökte förstå mänsklig handling på sina egna villkor, får, enligt min mening, sin avvägning i Aristoteles filosofi.

Driften att reducera handlingar till en fast extern referens har skapat den världsbild som ligger till grund för Upplysningens kunskaps- och handlingsideal. En handling blir för den moderna människan inte förstådd om den inte relateras till givna regler eller till bestämda resultat. I moralfilosofi leder detta till två etiska avarter: deontologin eller pliktetiken, som egentligen handlar om juridik, och utilitarismen, som följer *homo oeconomicus*-modellen. Vetenskap och konst utmynnar enligt samma synsätt i teknik. Teorin, uppfattad nu som resultat, tar kommandot över praktiken. Modellen för socialingenjörernas samhälle återfinns i Platons Staten. I det moderna välfärdssamhället slipper ingen in som inte kan sin geometri. Trots allt tal om människans frihet präglas moderniteten av rädslan för frihetsutövande och av längtan efter förutsägbarhet.

Ett förödande resultat av den cartesianska ångesten och av den metonymiska reduktionismen av alla handlingar till ting, illustreras av den moderna samhällsvetenskapen. Handlingar och livsprocesser fångas i fantombilder, abstrakta föreställningar av en genomsnittsmänniska som inte finns eller av en personifiering av handlingar och egenskaper eller av handlande institutioner, som om de vore överjordiska varelser. Den samhällsvetenskapliga Olympen befolkas av en serie väsen med namn i bestämd form singularis, på samma sätt som gudarna i Antikens mytologier (Rättvisan, Kärleken, Kriget, etc.). Nu kallas de Utvecklingen (den oundvikliga och oemotsägliga), Arbetslösheten, Bostadsbristen och Krisen (de nya apokalyptiska djur som ständigt hotar oss), Marknaden, Inflationen, Räntan, o.s.v. Vi hör sägas att Socialismen är död eller att Räntan går upp (det är kanske därför det också talas om räntefötter), som om de vore biologiska individer, eller ber gud Tillväxten att infinna sig. Det är bekvämt att säga att Makten korrumpierar, ty då är makthavaren bara ett offer. I den samhällsvetenskapliga jargongen förvandlas alla fria mänskliga handlingar till strukturbundna och determinerade händelseförlopp och den moderna nationalekonomin har ersatt medeltidens teologi som samhällets sammanhållande ideologi.

Litteraturanvisningar

Andersen, Øivind [1995] *I retorikkens hage*, Universitetsforlaget, Oslo.

Düring, Ingemar [1966] *Aristoteles. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, C. Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

Eikeland, Olav [1995] *Aksjonforskningens horisonter - et forsøk på å se lenger enn sin egen nesetipp* (ur antologien "Research in action/Forskning og handling - søkelys på aksjonsforskning", AFIs skriftserie 1/95).

Jakobson, Roman [1956] *Fundamentals of language*, Mouton, Haag.

Lacan, Jacques [1981] *Le Séminaire de Jacques Lacan. Livre III: Les Psychoses, 1955-1956*, éd. Jacques-Alain Miller, Éditions du Seuil.

Lacan, Jacques [1986] *Le Séminaire de Jacques Lacan. Livre VII: L'Éthique de la psychanalyse, 1959-1960*, éd. Jacques-Alain Miller, Éditions du Seuil

Lacan, Jacques [1989] *Écrits. Spegelstadiet och andra skrifter* i urval av Iréne Matthis, Natur och Kultur, Stockholm.

Ramírez, José Luis [1995a] *Skapande mening - En begreppsgenealogisk undersökning om rationalitet, vetenskap och planering*, Nordplan, Avh. 13:2, Stockholm.

Ramírez, José Luis [1995b] *Om meningens nedkomst - En studie i antropologisk tropologi*, NORDPLAN, Avh. 13:3.

Ramírez, José Luis [1996] *Ps. 6996 ∞ Lära och leva - leva och lära. Om kiasmens heuristik och om kunskapsetik* (i "Chimäerna. Porträtt från en forskarutbildning. Nordiska institutet för samhällsplanering 1971-1995". Red. Gunnar Olsson. Nordplan, Stockholm.

Ramírez, José Luis [1997] *Konsten att tala - konsten att säga. En botanisering i retorikens trädgård* (Rhetorica Scandinavica, 3/1997).

Rosengren, Mats [1997] *Psychagogia. Konsten att leda själar - Om konflikten mellan retorik och filosofi hos Platon och Chaim Perelman*, Filosofiska institutionen, Göteborg.